

*До 100 – річчя Житомирського державного
університету імені Івана Франка*

***ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ
В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА***

Монографія

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2020

УДК 159.923.2
О 72

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету ім. Івана Франка
(протокол № 8 від 29 вересня 2019 року)*

Рецензенти:

В. О. Моляко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Р. В. Павелків, доктор психологічних наук, професор, перший проректор Рівненського державного гуманітарного університету;

Ж. П. Вірна, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

О 72 Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. – 308 с.

ISBN 978-966-995-055-0

У колективній монографії «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» розглянуто питання, які пов'язані з проблематикою розвитку особистості на тлі різних контекстів функціонування сучасного соціуму. Розкриваються етнічні та екологічні аспекти особистісного зростання, психолого-педагогічні чинники розвитку людини на різних вікових етапах її дорослішання, особливості професійного становлення у сучасних умовах. Висвітлюються нові проблеми узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку.

Для науковців, психологів, педагогів, соціологів, екологів, докторантів, аспірантів, студентів, а також широкої читацької аудиторії.

The collective monography “Personal development in conditions of modern society transformation” is addressing questions connected to problems of personality development in different contexts of modern society. The ecological and ethical aspects of personal growth were described as well as the problem of personal and professional development in conditions of modern society. New problems of coherence of technologies and psyche are elucidated in the context of modern scientific and technological development.

This work will be of use for scientists, psychologists, educators, socialologists, ecologists, undergraduate and postgraduate students and for a wide audience of non-professional audience.

УДК 159.923.2

© Кол. авторів, 2020

© Кафедра психології розвитку та консультування
Житомирського державного університету імені
Івана Франка, оригінал-макет, 2020

ISBN 978-966-995-055-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Л. П. Журавльова)	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	7
1.1. Етнічна ідентичність та особистісне зростання (Л. П. Журавльова, О. Г. Шмиглюк)	7
1.2. Екологічна свідомість як умова особистісного зростання підлітків (Т. В. Можаровська)	34
1.3. Екологічне ставлення до Іншого як основа особистісного зростання в юнацькому віці (Т. В. Коломієць)	47
1.4. Екологічне ставлення до себе як основа особистісного зростання (А. І. Литвинчук)	65
1.5. Неформальна субкультура як чинник особистісного зростання молоді (Н. В. Мужанова)	84
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	95
2.1. Психологія чесності: передумови й розвиток (Л. О. Котлова)	95
2.2. Психологічні особливості розвитку навчальних здібностей у підлітковому віці (І. В. Кирильчук)	117
2.3. Розвиток творчої особистості в процесі літературної діяльності (І. А. Гречуха)	133
2.4. Внутрішній конфлікт особистісного зростання в юнацькому віці (Т. М. Шапран)	149
РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ У СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	166
3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родині та соціальних закладах (Г. В. Пирог, Д. О. Коробко)	166
3.2. Сучасний стан та напрями вдосконалення профорієнтаційної роботи практичних психологів закладів освіти (Г. В. Пирог, Н. М. Шикирава)	187
3.3. Психологічні особливості та проблеми професійного становлення студентів-психологів (Г. В. Пирог)	192
3.4. Психолого-типологічні особливості студентів як чинник мотивації навчання в магістратурі (О. А. Мірошниченко, О. П. Гуцуляк)	201
3.5. Підприємливість як наукова категорія психології розвитку (Т. Ю. Кулаковський)	215
РОЗДІЛ 4. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	233
4.1. Проблематика узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку (Ф. А. Дончев)	233
4.2. Когнітивно-поведінкові та фармакологічні методи вдосконалення психічного компоненту особистості (Ф. А. Дончев)	258
4.3. Корекція міжпівкульної взаємодії як основа розвитку пізнавальних процесів молодших школярів (А. В. Шаюк)	274
ПІСЛЯМОВА (Л. П. Журавльова)	288
ЛІТЕРАТУРА	289

У сім'ї повинна бути єдині вимоги до дитини. І батько, і мати, й інші члени сім'ї однаково мають засуджувати погані вчинки і пишатися доброю поведінкою дитини. Якщо реакція батьків на поведінку дитини різна, то вона не має адекватного впливу.

2.2. Психологічні особливості розвитку навчальних здібностей у підлітковому віці

Розвиток особистості в підлітковому віці. Підлітковий вік називають періодом переходу від дитинства до дорослості, так як в цей час відбувається поступова втрата дитячого статусу, хоч зберігаються нереалістичні уявлення про власні привілеї і виникає почуття дорослості. Мова йде про переорієнтацію з норм та цінностей дитячого світу на інші, дорослі, про вироблення особистісних утворень, які відіграють особливу і вирішальну роль в оволодінні дитиною соціальною ситуацією дорослого (Фельдштейн, 1999). Такому становищу сприяють різкі анатомо-фізіологічні зміни, критична переоцінка мрій та ідеалів, які починають уявлятися вже менш реальними, кризові зіткнення з самим собою і сім'єю, почуття самотності та прагнення швидше досягнути статусу дорослої людини.

Відчуття дорослості є специфічним новоутворенням самосвідомості особистості підлітка, тією якістю, в якій відображається нова життєва позиція в ставленні до себе, людей і світу загалом. Саме це відчуття визначає спрямованість активності підлітка, його нові прагнення і бажання. І це відчуття є тим новим, прогресивним в особистості, що обов'язково буде розвиватись. Соціальна активність підлітків спрямована насамперед на прийняття та засвоєння норм, цінностей і способів поведінки, характерних для світу дорослих та стосунків між ними.

За всіма напрямками відбувається становлення якісних новоутворень внаслідок перебудови організму, трансформації взаємин із дорослими та однолітками, освоєння нових способів соціальної взаємодії, змісту морально-етичних норм, розвитку самосвідомості, інтересів, пізнавальної та навчальної діяльності.

На сучасному етапі життя до сприятливих умов становлення дорослості підлітків відносять акселерацію фізичного та статевого дозрівання, інтенсивне спілкування з однолітками, ранню самостійність через зайнятість батьків, величезний потік різноманітної за змістом інформації тощо. В такий спосіб діти освоюють дорослі

стосунки, що, з одного боку, чудово, але, з іншого – деформуються взаємини цих підлітків з дорослими, зокрема з батьками.

Процес дорослішання ускладнюється за умови, коли батьки проявляють надмірну опіку до своїх дітей, відмінюють для них серйозні обов'язки, акцентуючи увагу на навчанні дитини. В цьому разі входження підлітків у доросле життя відбувається однобоко, на рівні освоєння дуже вузької сфери соціальних відносин, що деформує і збіднює потребу бути дорослим. В суспільстві зростає психологічний бар'єр, з одного боку якого стоять підлітки, що виробляють «розвідку боєм» своїх прав і можливостей, з іншого – доросле співтовариство з «хибним захистом» і рідкісними вилазками назустріч дітям.

Підлітки гостро потребують доброзичливої і тактовної підтримки з боку дорослих, яка б допомагала здійсненню їх прагнення до самостійності. Прагнення до самостійності помітно різняться в молодших і старших підлітків. Так, молодших підлітків цікавить передусім зовнішній бік життя дорослих, те враження, яке їх вчинки справляють на інших. Самі вчинки часто бувають імпульсивними і безконтрольними. Дана категорія дітей ще недостатньо усвідомлює власні дії, не прагне до самоаналізу. Їм вкрай важко прилюдно визнати свою провину, оскільки це рівноцінно руйнуванню власної особистості. Водночас вони, як правило, розуміють і глибоко переживають ситуацію.

Ставлення старших підлітків до своїх вчинків більш свідоме. Вони вже схильні до самоаналізу, хоч ще не завжди здатні справитись з ним. Їх вже цікавить не лише зовнішня сторона життя дорослих, але й їх внутрішній світ, духовні якості (Кирильчук, 2014).

Самооцінка в цьому віці набуває не меншого значення, а ніж оцінки дорослих, перетворюючись у надзвичайно важливий мотив поведінки. Механізмом розвитку самосвідомості виступає рефлексія. Г. А. Цукерман характеризує молодший підлітковий вік, як особливий, стратегічно важливий у розвитку людської особистості, і має свої специфічні особливості. Зокрема, в уявленнях 10-12 літніх проявляються суттєві зміни про власне Я, пов'язані з початком пошуку власної ідентичності. Спостерігаючи за вчинками своїх однолітків й аналізуючи окремі їх дії, підлітки прагнуть розібратися в собі, проаналізувати свою поведінку і порівняти себе з іншими. У поступовому процесі пізнання власних якостей вони здійснюють мотиваційний вплив на власну поведінку, виробляють моральні норми та цінності, що відповідають вимогам суспільства (Цукерман, 1998).

Підлітковий вік у деякому розумінні є унікальним, адже багато складових психіки підлітка знаходяться в стадії активного

формування. Саме у підлітковому періоді відбуваються суттєві зміни в розвитку самосвідомості, активним виявляється процес становлення особистості.

Проблема становлення особистості підлітка як суб'єкта навчальної діяльності. У підлітковому віці навчальна діяльність залишається важливою й характеризується вибірковою готовністю, підвищеною сприйнятливістю до навчання. Значним досягненням учня середніх класів є його готовність до всіх видів навчальної діяльності, які допомагають сприймати себе «дорослим» у власних очах. Актуальною потребою цього віку стає потреба у самоствердженні. На даному етапі особистісного розвитку підліток намагається реалізувати дану потребу у сфері соціальних взаємин та навчальній сфері.

Навчальна діяльність стає тією сферою, яка зумовлює становлення школяра як суб'єкта цієї діяльності. Саме підлітковий вік є сензитивним періодом для формування суб'єктності (Боришевський, 2010). Важливо, щоб учень усвідомив свою суб'єктність, тобто був здатен визначати цілі власної діяльності, добирати необхідні для цього засоби, організувати її, відрефлексовувати й оцінювати результати. М. Й. Боришевський, досліджуючи феномен суб'єкта, писав, що особистість може характеризуватися як суб'єкт тією мірою, в якій вона використовує свій інтелект, свої здібності, підпорядковує свої нижчі потреби вищим, будує своє життя відповідно зі своїми цінностями і принципами.

У працях багатьох вчених, зокрема К. О. Абульханової-Славської, Л. І. Анциферової, Г. О. Балла, М. Й. Боришевського, А. В. Брушлинського, С. Д. Максименка, С. Л. Рубінштейна, В. О. Татенко, суб'єктність розглядається як невід'ємна характеристика суб'єкта, що проявляється в усвідомленні себе як частини світу. Людина виступає в світі суб'єктом, який володіє певними властивостями, можливостями, здатністю до активності і саморозвитку. В суб'єктності розкриваються найважливіші характеристики людини, що забезпечують задоволення її потреб у самореалізації та самоздійсненні.

Зокрема, К. О. Абульханова розглядає суб'єктність як центральне утворення людської реальності, що виникає на певному рівні розвитку особистості та інтегрує такі її характеристики, як активність, рефлексивність, ініціативність, творчість, самодетермінація, саморегуляція, усвідомленість, самостійність та ін. (Абульханова, 1999). В її дослідженнях суб'єктність виступає як спосіб життя, властивість, яка формується в процесі життєдіяльності та

розкривається, переважно, у ставленні людини до явищ, речей, оточуючих та до самих себе і знаходить свій прояв у конкретних діях, коли вони для людини починають виступати у якості засобів.

О. М. Волкова, досліджуючи структуру суб'єктності молодших підлітків, виокремлює чотири атрибутивні її компоненти: активність, свідомий характер діяльності, самосвідомість і відповідальність як наслідок свободи (Волкова, 2015). Вона розглядає поняття «суб'єктності» через категорію «емоційного ставлення», тобто суб'єктність визначається як свідоме та несвідоме ставлення людини до себе як до діяча. На різних стадіях становлення ці компоненти мають різний психологічний зміст, обумовлений характером навчальної діяльності та рівнем особистісного розвитку.

Дані про суб'єктність як інтегративну якість особистості школяра, що об'єднує такі характеристики як активність, самостійність, рефлексивність, конструктивну взаємодію з навколишнім середовищем, прагнення до саморозвитку ми зустрічаємо в працях О. А. Конопкіна (Конопкин, 1994) та Г. А. Цукерман (Цукерман, 1996).

Про біполярні форми вираження суб'єктності індивіда знаходимо у працях І. Я. Зязюна. Він зазначає, що, в залежності від того, в якій точці даного континууму, в верхній – «самостійність» чи нижній – «безпорадність», буде знаходитися людина, можна говорити про її рівень суб'єктності. Даний підхід дає можливість визначити здатність дитини перетворювати оточуючу дійсність, свідомо керувати власною діяльністю (у нашому випадку – навчальною).

Отже, в основу поняття «суб'єктність» включені такі характеристики як активність, спосіб інтерпретації дійсності, та диспозиційність, що проявляється у ставленні людини до себе як до діяча. Суб'єктність є набутим феноменом, що формується і проявляється в спілкуванні, діяльності, та самосвідомості. В психолого-педагогічних дослідженнях суб'єктність розглядається як детермінанта і умова успішного професійного розвитку. Вона виступає фактором стійкості особистості і сприяє її збереженню від дезінтеграції та професійної деформації, створює основу внутрішньої гармонії, високої працеспроможності, визначає життєву та професійну і особистісну продуктивність.

Психологічні особливості суб'єктності молодших підлітків. У дослідженнях особливостей формування суб'єктності учнів 5-6 класів ми намагалися презентувати складові компоненти суб'єктності молодшого підлітка, що визначають успішність соціалізації його на етапі переходу в середню школу (Кирильчук, 2016). Емпіричними

дескрипторами суб'єктності визначено такі: особистісна спрямованість, емоційно-вольове ставлення до навчання, життестійкість (адаптивність), самоставлення та суб'єктна активність.

Вибір конкретних психодіагностичних методик визначався необхідністю дослідження психологічних особливостей та механізмів, що обумовлюють динаміку суб'єктності у процесі навчальної діяльності молодших підлітків.

Дослідження емоційно-вольового ставлення до навчання свідчать про те, що в учнів з високим рівнем успішності 5 та 6 класу переважають позитивні думки щодо навчального процесу, вчителів, ролі учня та вибору навчальних завдань. Відмінникам вдається вміло контролювати ситуацію власної успішності та спілкування з вчителями; відповідально ставитися до досягнення цілей у виконавській діяльності. Для них актуальною є потреба в області досягнень в навчальній діяльності, що в свою чергу слугує мотивом до пізнавальної активності. Так підлітки вважають, що усього доброго в своєму житті вони здатні досягнути самостійно, завдяки власним зусиллям.

Порівняльний аналіз показників розбіжностей між Я-реальним та Я-ідеальним учнів з високим рівнем успішності обох вибірок показав статистично достовірні відмінності в бік зростання середніх значень за такими показниками, як інформаційний пошук, особливості самоконтролю та самооцінки, організаторські здібності, наполегливість в області досягнень. Для неуспішних учнів є характерними низькі показники відповідальності, емоційної регуляції та організаторських здібностей.

Результати дослідження рефлексії особистісної активності показали, що школярам даної вибірки більшою мірою є притаманним свобода вибору способів вирішення складних завдань, а ніж прийняття позиції чи інтересів іншої людини.

Ціннісне ставлення до навчання містить характеристики, які передбачають розвиток у дітей різної особистісної спрямованості. Зокрема, у п'ятикласників домінує особистісна спрямованість, яка створює перевагу мотивів власного успіху, прагнення до особистої першості. Вони більше зацікавлені власними потребами та переживаннями, ніж потребами оточуючих. Для них навчання, насамперед, є сферою, в якій існує можливість задовольнити власні домагання. У шестикласників спостерігається в більшій мірі спрямованість на взаємодію, коли вчинки та дії школярів визначаються їхньою потребою в спілкуванні, прагненням

підтримувати гарні стосунки з ровесниками. Їх цікавить не стільки кінцевий результат діяльності, скільки сама спільна діяльність.

Порівняльний аналіз адаптаційних можливостей досліджуваних школярів показав, що найбільш значущі відмінності проявляються у шестикласників з вищим рівнем успішності. А саме, такі учні мають достатній рівень працездатності, у тому числі, і в ускладнених умовах діяльності. Вони достатньо швидко адаптуються у новому колективі. При встановленні міжособистісних контактів з оточуючими, як правило, не зазнають труднощів, на критику реагують адекватно. У цілому орієнтовані на дотримання загальноприйнятих і соціально схвалених норм поведінки.

Дані результати дослідження дають підставу зробити наступні висновки: формування суб'єктності учня в підлітковому віці – безперервний динамічний процес, який відображає рівень активності підлітка, його відповідальності, вибірковості, ставлення до себе, учбової діяльності. Стосунки з учителем та однокласниками спонукають молодшого підлітка до саморозвитку, до усвідомлення своєї самоцінності і цінності іншої людини. У контексті ціннісного підходу дійсність сприймається школярем як світ значень і цінностей, які він, як суб'єкт учінневої діяльності, використовує і створює.

Таким чином, важливою передумовою виникнення і підтримання суб'єкт-суб'єктної взаємодії у навчальному процесі є створення умов для формування і розвитку суб'єктності учнів у навчальній діяльності як форми актуалізації їх творчої активності, що в комплексі є гарною базою для розвитку здібностей.

Проблема розвитку навчальних здібностей в підлітковому віці. Проблема розвитку навчальних здібностей учнів середньої школи завжди була в центрі уваги дослідників. Сенс учінневої діяльності для кожного школяра ґрунтується на системі ідеалів, цінностей, які засвоюються ним із оточуючого середовища. Дане особистісне утворення включає в себе такі моменти: усвідомлення дитиною об'єктивної значущості навчання, яке спирається на суспільно вироблені моральні цінності; розуміння суб'єктивної значущості навчання для себе та рефлексію своїх здібностей і можливостей, які є актуальними та потенційними.

В силу різних причин навчальна діяльність часто втрачає привабливість для підлітків. Однією з таких причин є недостатнє врахування учителем соціальних мотивів підлітків, коли підлітку не розкривається зв'язок навчання з соціально-значущими видами діяльності (працею, самоосвітою та ін.), коли в ході навчання

не реалізуються специфічні для підлітка прагнення до дорослості, до самостійності, до взаємодій з однолітками в ході навчальної роботи (Музика, 2008). Тоді учні даного вікового періоду розпочинають активні пошуки значимого соціального середовища та інших видів діяльності, в яких будуть оцінені їхні здібності і, власне, вони як особистість. На даному етапі розвитку особистості школяра формується ціннісне ставлення до своїх здібностей, системи цінностей референтної групи.

Про основні закономірності розвитку здібностей знаходимо у роботах Б. Г. Ананьєва, В. М. Дружиніна, Г. С. Костюка, В. А. Крутецького, В. О. Моляко, С. Л. Рубінштейна, Б. М. Теплова.

С. Л. Рубінштейн розкриває природу здібностей як закріпленої в індивідові системи узагальнених психічних діяльностей. А саме, він відмічає, що на відміну від навичок здібності є результатом закріплення не способів дій, а психічних процесів («діяльностей»), засобами яких дії і діяльності регулюються (Рубінштейн, 1976). Це залежить від внутрішніх і зовнішніх, сприятливих чи несприятливих, умов, а також від того, як організовано діяльність дитини. У концепції спірального розвитку здібностей (за С. Л. Рубінштейном) результати взаємодії свідомості і діяльності узгоджуються суб'єктом за допомогою механізму генералізації, який діє на різних рівнях. Науковець зазначає, що генералізація відношень предметного змісту усвідомлюється як генералізація операцій, що виконуються над узагальненим предметним змістом. Генералізація і закріплення індивідуальних генералізованих операцій ведуть до формування у нього відповідних здібностей. Генералізація відношень включає також і особливості соціальних взаємодій, які визначаються цінностями та активністю суб'єкта.

На думку С. Л. Рубінштейна, основу внутрішніх умов становлять мотиви. Розвиток здібностей відбувається по спіралі: реалізація можливості, яка представлена здібністю одного рівня, відкриває нові можливості для подальшого розвитку, для переносу набутих здібностей на інші види діяльностей та розвитку здібностей більш високого рівня. Формування нових і старих здібностей розширює не лише діапазон можливостей людини у предметній сфері, а й діапазон її соціальних стосунків, що всвою чергу, взаємодіючи із такими утвореннями свідомості як цінності, життєві плани тощо, сприяє продукуванню нових мотивів.

О. М. Леонтьєв (Леонтьєв, 1960) подає дещо інше визначення здібностей. Це якості індивіда, ансамбль яких обумовлює успіх

виконання певної діяльності (маються на увазі якості, які розвиваються онтогенетично), в самій діяльності і, безумовно, в залежності від зовнішніх умов. Вчений відзначав, що здібності формуються в результаті «присвоєння» продуктів культури.

Б. М. Теплов дає визначення здібностям як індивідуально-психологічним особливостям, які мають відношення до успішності виконання однієї чи декількох діяльностей. Вони не зводяться до наявних навичок, умінь і знань, але можуть пояснити легкість і швидкість набуття цих навичок і знань (Теплов, 1985).

Деяко іншої точки зору дотримується А. В. Крутецький, який вважає, що істотною особливістю здібностей є їх зв'язок з конкретним видом діяльності: саме завдяки відмінностям у відповідній діяльності особистості та проводячи порівняльний аналіз діяльності людей, яких вважають здібними у відповідній галузі, та людей, котрі явно не здатні до даної діяльності, можна визначити їх здібності (Крутецький, 1972)

Г. С. Костюк розуміє під здібностями такі істотні психологічні властивості людської особистості, які виявляються в її цілеспрямованій діяльності і зумовлюють її успіх. Він зазначає, що найповніше здібності виявляються в тому, як особистість засвоює людські надбання, збагачує їх, виступаючи творцем матеріальних і духовних цінностей, чим значніший і важливіший цей внесок, тим вищими будуть її здібності (Костюк, 1963). Природні потенції дитини реалізуються не шляхом простого зростання того, що у неї є від народження, а шляхом новоутворень, які стають основою набуваних знань, умінь, навичок в процесі її навчання і входять до складу здібностей. Тому, можна сказати, що в результаті учіння здійснюється розвитку здібностей особистості. Учіння забезпечує як розвиток пізнавальних процесів, так і мотивації, і вольової регуляції, які входять до структури здібностей

В. В. Давидов та Д. Б. Ельконін визначають навчальні здібності центральною ланкою в механізмі соціалізації школярів у процесі навчальної діяльності (Давыдов, 1986; Возрастные ..., 1960).

Звідси виникає необхідність керувати розвитком здібностей учнів, спираючись на навчальний процес, стимулювати школярів думати самостійно, переходячи від простіших до складніших питань.

Проаналізувавши різні підходи до визначення поняття «здібності», під навчальними здібностями розумітимемо таку структуру досить стійких індивідуально-психологічних особливостей особистості школяра, які проявляються мірою успішності при виконанні та засвоєнні певних знань, умінь й навичок в процесі учбової діяльності, в якій учень виступає суб'єктом (Кирильчук, 2015).

Вивчення рефлексії навчальних здібностей молодших підлітків. Проблема розвитку навчальних здібностей підлітка зумовлюється багатьма причинами, до яких можна віднести високий рівень рефлексивності суб'єкта навчання, його зацікавленість та ціннісне ставлення до нових знань. На думку О. Л. Музики, повноцінний розвиток здібностей дітей також можливий за певних умов. З одного боку, школярі повинні заслуговувати на визнання з огляду на свої вміння та знання, а з іншого боку, найближче соціальне оточення має бути спроможне поцінувати їх досягнення. Таке визнання надає смислу всій діяльності школяра, що дозволяє йому знаходити задоволення у щоденній, багатогодинній, виснажливій праці, спрямованій на розвиток власних здібностей (Музика, 2006).

З огляду на це, рефлексія виступає головною складовою, яка визначає можливість особистості використовувати власні психологічні ресурси для здійснення саморегуляції загалом та регуляції здібностей зокрема. Тому, знання вікових закономірностей розвитку рефлексії вмінь у підлітковому віці дозволить нам на якісно новому рівні підійти до розробки програм розвитку здібностей учнів середньої ланки загально-освітньої школи. З цією метою було проведено дослідження рефлексії навчальних здібностей за методикою вивчення динаміки здібностей (МВДЗ), розробленою О. Музикою (Здібності..., 2006.). За допомогою цієї методики маємо можливість вивчення суб'єктивного відображення в ціннісній свідомості школярів їх здібностей, представлених референтними, діяльними, дієво-операційними та особистісно-ціннісними компонентами.

Процедура дослідження за МВДЗ передбачає індивідуальну нестандартизовану бесіду, в ході якої дослідник цікавиться, що вміє робити школяр, чим він любить займатися, які діяльності йому вдаються найкраще, чому він ще хотів би навчитися і для чого йому це потрібно. Досліджуваний виконує низку завдань, які передбачені анкетною:

– оцінити рівень розвитку власних умінь та виокремити в перелічених вміннях складові (практичні, перцептивні, розумові дії та операції тощо);

– вказати осіб, хто поціновує учня вміння, і від кого ще він хотів би отримати оцінку своїх досягнень;

– виокремити особистісні якості, які допомагають досягнути успіху в різних видах діяльності чи, навпаки, заважають це зробити, які якості він хотів би розвинути надалі і яких позбутися (Здібності..., 2006).

Дані, отримані за допомогою МВДЗ, були покладені в основу психосемантичного дослідження рефлексивно-ціннісних компонентів здібностей підлітків. Факторні моделі свідомості учнів 5-их та 7-их класів будувалися на основі матриць, де особистісними конструктами виступали значущі для дітей уміння та якості, а елементами були референтні особи та сам досліджуваний. Факторна модель аналізувалася на предмет наявності та співвідношення в свідомості учнів моральнісних, діяльнісних і суб'єктних цінностей, характеру зв'язків між ними.

Діяльнісні та моральнісні цінності є показниками того, що людина знає суспільні цінності і норми та орієнтується в них, а ніж реально керується ними в своїй діяльності. Діяльнісні і моральнісні цінності, на відміну від ціннісних конструктів, є не випадковими, а потенційними ціннісними утвореннями. Вони не завжди регулюють поведінку людини в окремій ситуації. В інших сферах діяльності людини ці цінності можуть актуалізуватися і набувати ознак суб'єктних цінностей. Суб'єктні цінності – є ціннісними утвореннями, які мають якісні відмінності від усіх інших. З одного боку, вони є результатом життєвого досвіду, а з іншого – відображають можливі напрямки руху людини. Суб'єктні цінності регулюють поведінку людини, оскільки моральнісні цінності підкріплюються діяльнісними і надають смислу життєвим планам і життєвим виборам.

Дослідження проводилося на базі житомирського ліцею. Вибірку склали учні 5 та 7 класів з середнім рівнем учінневої успішності (7–9 балів), більша частина яких у початковій школі була «відмінниками» (40%), а решта (55%) – «хорошистами», 5% – учні з низьким рівнем успішності в початковій школі.

Результати дослідження показали, що існують відмінності у рефлексії власних вмінь учнів 5 та 7 класів. Так, п'ятикласники намагаються отримати визнання з боку референтних осіб у сферах навчання та дозвілля. Близько половини виокремлених досліджуваними вмінь (43%) складають саме учінневі вміння: «багато читати по світовій літературі», «вміти програмувати», «розв'язувати задачі», «радіоконструювання», «правильно розмовляти англійською» тощо. Другу групу (53%) об'єднують ігрові вміння та вміння зі сфери дозвілля: «кататися на роликах», «вишивати», «гарно ліпити з пластиліну», «грати в шашки», «майструвати» тощо. Третя група, сфера побуту, була відмічена найменшою кількістю вмінь (4%): «прибирати», «мити посуд».

Семикласники виділили вміння у всіх трьох сферах. До сфери навчання можна віднести наступні вміння (38%): «грамотно писати твори», «знання операційної системи Windows». Учні називали навчальні предмети, в яких вони мали високий рівень успішності: «англійська мова», «хімія», «інформатика», «біологія». Сфера побуту була представлена наступними уміннями (7,5%): «готувати суші», «пригощати друзів різними ласощами», «доглядати домашніх тварин». До третьої найбільшої групи (54,5%), сфери дозвілля, були віднесені вміння «кататися на роликах», «володіти рукопашним боем», «підготовка до свята в класі», «грати на гітарі», «грати в шахи», «моделювати всілякі заколки та класні зачіски». Семикласники відмітили «походи», «перебування в таборі», «гурток з танців», «футбол» як комфортні зони для формування їхніх здібностей та вмінь.

Якщо вміння, здобуті в різноманітних соціальних активностях, не пов'язаних зі сферою навчання, називалися першими, швидко, то учінневі вміння, – з деякими обдумуваннями та затримками. Дослідженні, які відвідують гуртки, демонструють більшу кількість вмінь, ніж їх однолітки, які включені лише в учінневу діяльність.

У структурі референтного компонента здібностей спостерігається деяке зміщення акцентів значимості оцінки вчителів-предметників для учнів 5 та 7 класів. Так, для п'ятикласників важливою залишається думка батьків (мами і батька), вчителів-предметників та тренерів (тренер з футболу, вчитель радіоконструювання). Молодші підлітки потребують визнання своїх особистісних якостей та здібностей вчителями-предметниками та друзями. Це помітно у відповідях досліджуваних: «Хотів би змінити оцінку друзів, бо не дуже цікавляться мною», «Щоб вчитель звернув на мене увагу». А для семикласників коло значимих осіб складають близькі родичі (бабуся, хрещені батьки), друзі та педагоги гуртків (майстер, командир, тренер). Досліджувані хотіли б змінити про себе думку вчителів та батьків: «Хочу, щоб вчитель української мови підвищив мені оцінку, бо я знаю більше», «Щоб мною батьки пишалися»; та ставлення однокласників: «Я більше ніж хлопець. Я можу справити враження».

Ми бачимо, що в даному віковому періоді у підлітків актуальним є комплекс потреб, що виражається у самоствердженні себе як суб'єкта навчальної діяльності, у знаходженні свого місця у групі ровесників. Потенційні діяльності у досліджуваних обох класів є схожими, учні виявляють інтерес до своїх досягнень, прагнуть стати кращими у певній сфері діяльності: «Потрапити учасником на чемпіонат світу з танців»,

2.2. Психологічні особливості розвитку навчальних здібностей у підлітковому віці

«Стати відомим гітаристом», «Виступати на чемпіонаті світу з рукопашного бою» тощо.

В результаті факторного аналізу ціннісної свідомості п'ятикласників виділилося два фактори: перший (46% дисперсії) відображає ставлення досліджуваних до взаємодії з іншими людьми та другий (37% дисперсії) – ставлення до учінневих здібностей (рис. 1).

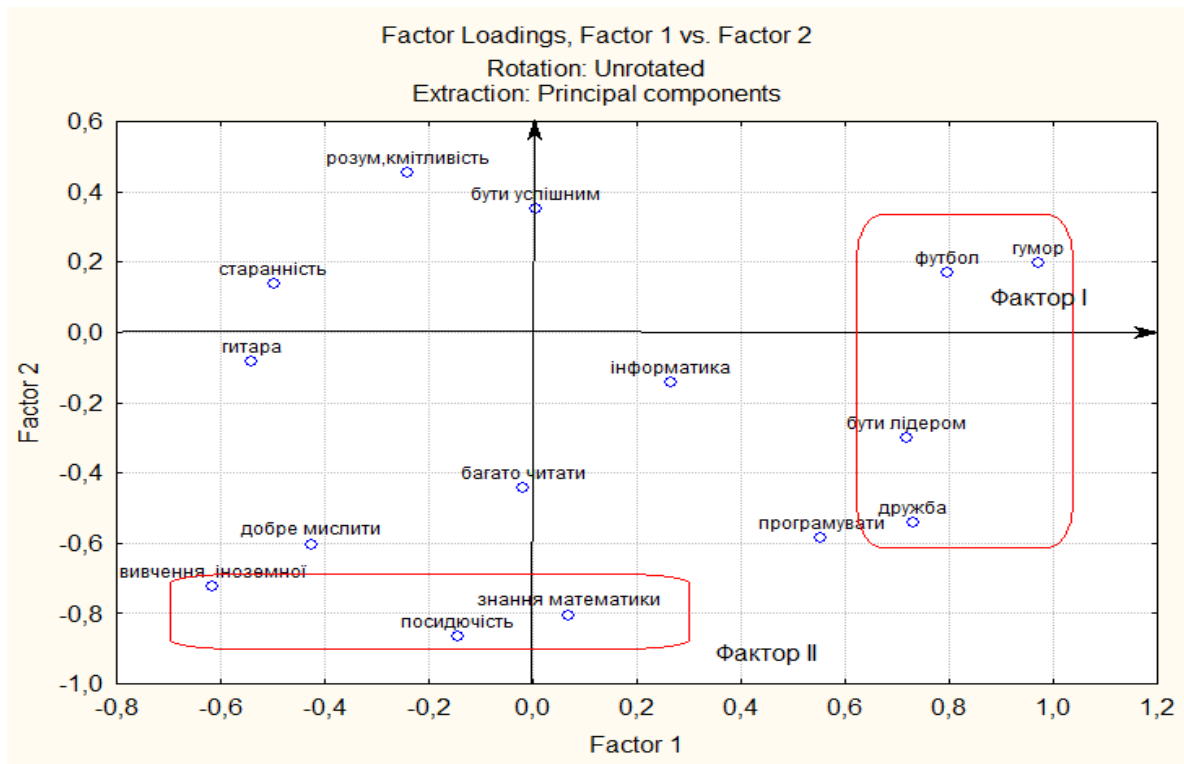

Рис. 1. Факторно-семантична модель ціннісної свідомості досліджуваних 5 класу

Перший фактор включає суб'єктивний ціннісний компонент «дружба» ($r=0,73$) та діяльнісні ціннісні конструкти: «футбол» ($r=0,79$), «гумор» ($r=0,97$), «бути лідером» ($r=0,71$). Ці поняття несуть ресурсну підтримку у самоідентичності досліджуваних. У взаємодії з однолітками свою унікальність п'ятикласники намагаються реалізувати через лідерські здібності та особистісні якості: «гумор» – «футбол» ($r=0,79$), «бути лідером» – «дружба» ($r=0,71$). Досліджувані даної вибірки мають чітке уявлення про те, що потреба «бути успішним» може бути задовільнена власною старанністю («бути успішним» – «старанність» ($r = 0,79$)). Але ціннісний досвід, яким виступають суб'єктивні цінності, говорить нам про інше: актуальною для учнів 5 класу залишається потреба у налагодженні дружніх стосунків, яка реалізовується через їх досягнення в області програмування

(«дружба» – «програмування» ($r = 0,86$)). Досліджувані Н. та К. про це висловилися так: «Добре знати інформатику – це круто. Тебе починають поважати навіть старші учні, якщо ти знаєшся в програмуванні».

Другий фактор характеризується біполярним зв'язком з оберненою кореляцією таких потенційних вмінь учнів 5 класу у сфері навчання як: «знання математики» ($r=-0,81$), «посидючість» ($r=-0,87$), «добре мислити» ($r=0,6$), «вивчення іноземної мови» ($r=-0,72$). Ці конструкти моральніснихцінностей демонструють внутрішній конфлікт школярів відносно учінневої діяльності. Для них потенційною потребою є розвиток учінневих здібностей з математики, іноземної мови та бути посидючим. Актуально-важливим для навчання, на думку п'ятикласників, залишається вміння добре мислити. («Якщо добре мислиш, тоді будь-який урок підготуєш». «Буду добре мислити, буду гарно навчатися»).

Аналіз факторних навантажень ціннісної свідомості семикласників показує, що її основу складає два фактори: перший охоплює 62 % дисперсії і представляє ставлення учнів до особистісних якостей; та другий фактор (27% дисперсії) – їх ставлення до вмінь проявити себе в соціальній діяльності (рис. 2).

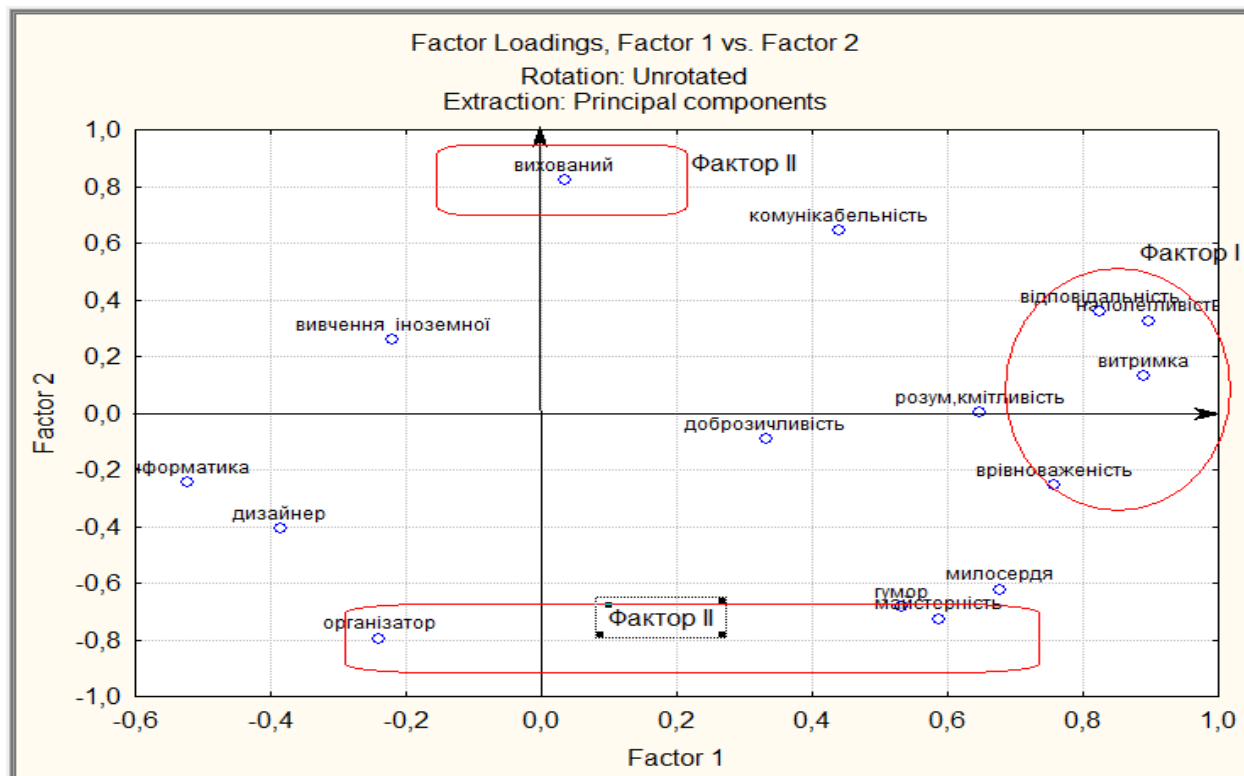

Рис. 2. Факторно-семантична модель ціннісної свідомості досліджуваних 7 класу

Проаналізувавши факторно-семантичну модель ціннісної свідомості учнів 7 класу, бачимо, що жоден із конструктів не пов'язаний прямо з навчальною діяльністю. До першого фактору відносяться моральнісні конструкти цінностей з прямою кореляцією: «витримка» – «наполегливість» ($r=0,88$) та «відповідальність» ($r=0,83$), «врівноваженість» – «гумор» ($r=0,82$), «наполегливість» – «відповідальність» ($r=0,88$). Дані якості, на думку досліджуваних, допомагають їм регулювати взаємодію з іншими людьми, зокрема з однокласниками та референтними особами. «Мій тренер говорить, що я наполеглива та відповідальна на заняттях» – відмітила досліджувана О., яка досягла значних успіхів у шаховій школі.

Другий фактор є біполярним і включає діяльнісні компоненти цінностей: «майстерність» – «милосердя» ($r=0,92$), «організатор» – «відповідальність» ($r=-0,63$). Підліткам властиве прагнення до ідеалу, до розширення сфери соціальної активності. Значущими здібностями тут виступають «майстерність», «організатор» та «милосердя». Але для розвитку даних здібностей не вистачає власне відповідальності учнів. Змістовна конфліктність спостерігається у діяльнісних та моральнісних компонентах цінностей «вихований» – «гумор» ($r=-0,72$). Цю дилему школярі пояснюють таким чином: «Учень-гуморист, на думку наших вчителів, є невихованим. Він заважає утримувати дисципліну на уроці».

В структурі ціннісної свідомості семикласників чітко простежуються суб'єктні цінності: «комунікабельність» ($r=0,63$) та «милосердя» ($r=0,68$). Дані якості є значущими для підлітків у взаємодії з ровесниками, але ніяк не стосуються навчальної діяльності.

Проаналізувавши факторно-семантичні моделі ціннісної свідомості учнів 5 та 7 класу, бачимо деякі відмінності у їх компонентах. Так для п'ятикласників значимими є взаємодія з ровесниками та схвалення дорослимиїх навчальних здібностей та можливостей. Вони віддають перевагу тим видам навчальної діяльності, які, за їх переконанням, роблять їх дорослими у власних очах та в очах значущих інших осіб. Для дітей даного віку важливим і необхідним стає поняття дружби, яка ґрунтується на спільних інтересах та вподобаннях.

Для семикласників характерним є посилене прагнення до спілкування як з ровесниками, так і зі старшими людьми. Досліджувані підлітки прагнуть заслужити повагу і визнання, відповідати їх очікуванням. Тому, більшої значимості для учнів 7 класу набуває вимогливе ставлення до власних особистісних якостей та

якостей інших людей. Характерна непостійність стосунків та інтересів спонукає семикласника до розвитку саме тих здібностей, за допомогою яких він міг би проявити себе в соціальній діяльності.

Структура ціннісної свідомості обидвох груп досліджуваних включає всі три компонента цінностей: моральнісний, діяльнісний та суб'єктний. Деякі вміння не знаходяться у зв'язку з іншими конструктами. Особливістю є те, що пріоритетну значимість набувають особистісні здібності сфери дозвілля. Навчальні здібності досліджуваних не набули суб'єктності в силу різних причин, а залишаються на потенційному рівні свого розвитку (діяльнісний компонент ціннісної свідомості).

На актуальному рівні здібності проявляються в уміннях будувати стосунки зі значимими людьми, бути успішними в соціальних діяльностях (гуртках, секціях, таборах), у вдосконаленні особистісних якостей; на потенційному – в можливостях оволодіння новими знаннями. Спостерігається складності у виділенні дій та операцій, що є головними складовими навчальних здібностей.

Огляд наукової літератури з проблем формування особистості в підлітковому віці дозволяє зробити висновок про унікальність даного періоду життя, адже багато складових психіки підлітка знаходяться в стадії активного формування. Саме у підлітковому періоді відбуваються суттєві зміни в розвитку самосвідомості, активним виявляється процес становлення особистості, зокрема активізується процес пошуку своєї ідентичності. Соціальна активність підлітків спрямована на прийняття та засвоєння норм, цінностей і способів поведінки, характерних для світу дорослих та стосунків між ними.

Навчальна діяльність стає для підлітка тією сферою, яка зумовлює становлення його як суб'єкта цієї діяльності. Суб'єктність як інтегративна якість особистості школяра, об'єднує в собі такі характеристики як активність, самостійність, рефлексивність, конструктивну взаємодію з навколишнім середовищем, прагнення до саморозвитку. В психолого-педагогічних дослідженнях суб'єктність виступає фактором стійкості особистості школяра і створює основу внутрішньої гармонії, високої працеспроможності, визначає життєву та професійну і особистісну продуктивність.

Результати емпіричного дослідження суб'єктності учнів 5–6 класів показують нам, що важливою передумовою виникнення і підтримання суб'єкт-суб'єктної взаємодії у навчальному процесі є створення оптимальних умов у навчальній діяльності як форми актуалізації творчої активності школярів, що в комплексі є гарною базою для

розвитку їх здібностей. Для молодшого підлітка стосунки з учителем та однокласниками є важливим мотиватором до саморозвитку й до усвідомлення своєї самоцінності і цінності іншої людини. На даному етапі розвитку особистості школяра формується ціннісне ставлення до своїх здібностей, системи цінностей референтної групи.

Поняття «здібності» в поглядах науковців є досить дискусійним. Про це говорять результати аналізу численних наукових праць, які переконують в тому, що зміст даного поняття містить в собі непроті загальнолюдські та психологічні питання. Поняття «здібності» перетинається з багатьма іншими психологічними категоріями і є на розгляді науковців в різних наукових підходах з питань онтогенезу особистості. Проаналізувавши різні підходи до визначення поняття «здібності», ми окреслили зміст навчальних здібностей як структуру досить стійких індивідуально-психологічних особливостей особистості школяра, які проявляються мірою успішності при виконанні та засвоєнні певних знань, вмінь й навичок в процесі учбової діяльності, в якій учень виступає суб'єктом. Розвиток навчальних здібностей підлітка зумовлюється багатьма чинниками, зокрема: високим рівнем рефлексивності суб'єкта навчання, його зацікавленістю та ціннісним ставленням до нових знань, визнанням соціального оточення особистості самого учня. Розвивальний компонент здібностей є результатом рефлексії розвитку власних здібностей.

Однією із вирішальних ролей у розвитку навчальних здібностей підлітка є система соціальних взаємин, в яку включені референтні особи (вчителі, батьки, тренера, однокласники). Про це свідчать результати дослідження рефлексії навчальних здібностей учнів 5,7 класів. Для досліджуваних підлітків значущими стають взаємини з тренерами та керівниками гуртків, з однолітками та старшими за віком дітьми, які включені у спільну діяльність. Сумісна діяльність з ними має важливе значення для підлітків: реалізовується потреба у самоствердженні, формується ціннісне ставлення до своїх здібностей та системи цінностей референтного оточення. На цьому етапі особистісного розвитку підлітків варто підвищувати рівень їх ціннісної свідомості, що допоможе їм швидше прийняти зміни в соціальній ситуації розвитку, поглибити рефлексію власних здібностей.

Одним із шляхів підвищення ціннісної свідомості учнів середніх класів може бути ціннісна підтримка регуляції розвитку навчальних здібностей. Ціннісна підтримка ґрунтується на актуалізації внутрішніх ціннісних ресурсів особистості з метою вироблення нових ефективних регуляційних схем особистісного саморозвитку.